

INFORMATIEBULLETIN

Vriendenkring Museum Romeins Halder

Adres

Haanwijk 5B, 5271 VG

Sint-Michielsgestel

Openingstijden

Dinsdag: 11.00 -16.00

Zondag: 13.00 -15.30

Toegang

Kinderen t/m 12 jaar:

gratis

13 jaar en ouder: € 3,50

Groepsrondleiding op afspraak € 50,00 (excl. toegang p.p.)

Zie voor meer en voor de [Museumwandeling](http://www.romeinshalder.nl): www.romeinshalder.nl

In dit bulletin:

- Nieuws vanuit het museum p. 1
- De samenwerking met Huis 73 p. 2
- Gesprek met twee vindsters p. 5
- Stempels op Terra Sigillata p. 7
- Glas voor cosmetica,
- 'kookpotten' niet om mee te koken p. 11
- Verder met de Collectie van Gils p. 16

Nieuws vanuit het museum

Er zijn drie bijzondere gebeurtenissen van de laatste paar maanden, waar we aandacht aan willen besteden:

- de samenwerking met huis 73 (zie p. 2),
- een gesprek met twee vindsters (zie p. 5) en
- de schenking van de Lionsclub, zie hieronder.

Lionsclub De Meijerij Den Dungen

Dit voorjaar organiseerde Lions Club De Meijerij Den Dungen een benefietbijeenkomst voor ons museum en op 3 mei j.l. kwam Peter Stoppelenburg namens de Lions in ons museum de cheque overhandigen. Tot onze grote verrassing was de opbrengst € 2.850 ! Dit bedrag zal besteed worden aan de noodzakelijke vervanging van onze hardware, te beginnen met een nieuwe compacte computer voor ons grote touch screen. Nogmaals hartelijke dank!

Deze benefietbijeenkomst benadrukt weer de warme band tussen de Lions en de lokale gemeenschap.

Dit bulletin laat goed zien hoe dynamisch en actief ons museum is. Dat kunt u nu zelf ontdekken. Veel plezier,

Bert van Beek.

De samenwerking met Huis 73, door Ingrid van Kempen

Inleiding

Maart 2026 werd door vier vestigingen van Huis73 uitgeroepen tot de Maand van de Grieken en Romeinen. De bibliotheken van Boxtel, Berlicum, Vught en St. Michielsgestel wilden in deze maand *“kinderen in de leeftijd van 6 tot 12 jaar op inspirerende wijze kennis laten maken met het erfgoed van de klassieke oudheid. De activiteitenmaand is gericht op de jeugd, maar die brengt ook ouders en grootouders mee.”*

Bij dit project wilden zij zoveel mogelijk gebruik maken van de kennis en kunde van lokale partners en dan komt Museum Romeins Halder in beeld. Aan ons de vraag of wij mee wilden doen. En dat wilden we!

Links: kind verdwaald tussen de Bolle Bekers.

Rechts: deelnemer aan de Bolle Beker wedstrijd.

Een uitgelezen kans om met het verhaal van Halder de romanisering van de Brabantse beekdalen over het voetlicht te brengen. Een ander verhaal dan dat van de Romeinen in Nederland zoals het in de geschiedenisboekjes staat. In ons museum maken de bezoekers via verhalen en vondsten uit hun eigen, directe omgeving kennis met de lokale geschiedenis uit de Romeinse tijd. Telkens weer ervaren wij, de rondleiders, hoe onbekend de mensen zijn met dit verhaal en hoe verrast ze zijn als ze horen dat zo dichtbij huis zo'n interessante geschiedenis is geschreven. De vondsten uit Halder en de lokale geschiedenis krijgen zo een prominente plek in de programmering van het Huis73 project.

De Bolle Beker wedstrijd

Een publiekstrekker in het museum is het unieke Halders aardewerk. Daar willen we iets mee doen, maar wat? Het idee ontstaat om één van de mooiste “potjes”, de zogenaamde Bolle Beker, in dun karton na te maken. Onze grafische medewerker weet daar wel raad mee! De kinderen kunnen deelnemen aan een kleurwedstrijd: in de vier deelnemende bibliotheken mogen ze zo'n kartonnen plaat ophalen, de beker inkleuren, uitknippen, opzetten en inleveren. Gedurende de hele maand maart staan de ingeleverde bekeraars daar te pronken. Op 10 mei reikte Roos Wijnen, onze conservator aardewerk, de prijzen uit in het museum. Een drukbezochte bijeenkomst met ouders, grootouders, broers en zussen, alles bij elkaar zo'n 30 personen. Ze hield daarbij een informatief

praatje over de aardewerkvondsten van Halder. Daarbij benadrukte zij dat het niet om een willekeurige kleurwedstrijd gaat maar om de versiering van een bijzondere beker die de kinderen vervolgens met eigen ogen kunnen bewonderen in de vitrine.

De prijswinnende Bolle Bekers.

Munten zoeken

Zondag 22 maart. Naast het museum wordt een stukje grond afgedekt met tuinaarde waaronder oude munten zijn verstopt. Kinderen mogen met een pinpointer, een kleine metaaldetector, de munten gaan zoeken. Allemaal onder begeleiding van onze medewerkers die de kinderen ondertussen leren hoe je correct om dient te gaan met zo'n detector. Na afloop krijgen ze een lot om mee te doen aan een loterij en kunnen ze in het museum de speurtocht doen. Het is een éclatant succes: meer dan 70 kinderen doen mee en aan het eind van de middag worden onder de deelnemers 2 pinpointers verloot. De medewerkers die dan dienst hebben weten niet wat hen overkomt: vrijwel alle kinderen bezoeken, met aanhang, het museum. Het werd een hele drukke middag...

Op locatie bij de bieb

Vier woensdagmiddagen in maart zijn we aanwezig in de bibliotheken van respectievelijk Gestel, Berlicum, Vught en Boxtel. Kinderen kunnen zich verkleden

Munten zoeken.

als Romeins soldaat of meisje en dan op de foto met het Colosseum als achtergrond. Dat levert heel wat leuke plaatjes op.

En scherven mogen weer tot hele potjes worden geplakt en als dat goed gelukt is, krijgen ze een bouwplaat mee van Julius, onze hulpsoldaat uit het museum. Ze kunnen het Romeinse molenspel spelen, Mola of Rota genoemd, een klassiek bordspel dat in de oudheid heel populair was. Of met de leskist aan de gang: een kist met replica's van voorwerpen uit de Romeinse tijd.

Ook de bibliotheken deden hun best om de ruimtes een Romeinse aanblik te geven.

Er liggen ook kleurplaten met een afbeelding van iemand die een schat verbergt. Deze kleurplaat hebben we zelf ontworpen, met een knipoog naar de muntschat waarmee destijds alles begonnen is.

Julius, een eigen uitgave van ons museum, waarin het verhaal van de Bataafse hulptsoldaat uit Halder centraal staat, wordt bewerkt voor de kleintjes en voorgelezen. Bij de boekjes is voor deze gelegenheid een woordzoeker gemaakt.

Romeins eten

Hans Schevelier van de sociale tuinderij De Scheve Schup maakte met de kinderen, bij de bakoven naast het museum, Romeinse gerechtjes waarvan de recepten zijn aangeleverd door onze conservator. De kinderen komen aan in een huifkar, wat het feest compleet maakt.

Romeins eten, gekookt met een vuurschaal op een driepoot en daarboven hangt de pot. Hans Schevelier bereidt met de kinderen de maaltijd. Op de achtergrond ons museum.

Wat heeft het gebracht?

Wat begon als aftasten wat Museum Romeins Halder en Huis73 voor elkaar konden betekenen heeft geleid tot deelname aan een bijzonder project waaraan vrijwel alle medewerkers van het museum hun medewerking hebben verleend.

Voor dit project ontvingen wij subsidie van de Rotary en van het Cultuurakkoord 2025, een gemeentelijk initiatief. Deze subsidies zien we niet alleen als waardering voor onze inspanningen maar vooral als erkenning van de waarde van het museum voor de lokale gemeenschap: met dit project hebben we een breed publiek bereikt.

De samenwerking met Huis73 is succesvol en inspirerend gebleken. We hebben dan ook met elkaar gekeken hoe we dit in de toekomst voort kunnen zetten.

Afgesproken is dat we in januari 2027 hierover contact opnemen.

Gesprek met twee vindsters, door Ingrid van Kempen

Inleiding

Op 17 mei j.l. kregen wij in ons museum bezoek van broer en zus Ruud Lagas en Netty Bouwhuis-de Vreugd. Ze waren in 1962 bevriend met kinderen die op Landgoed Bleijendijk te Vught bij de Essche Stroom woonden en ze hoorden op die manier van Rientje Nijssen dat die in een hoop zand bij de Essche Stroom munten had gevonden. Netty en Ruud gingen ook kijken: Netty vond er twaalf en Ruud elf. Hieronder het verslag van het gesprek dat Bert en Ingrid met ze hadden.

Zus en broer Netty Bouwhuis-de Vreugd en Ruud Lagas.

Roekeloos omgegaan met de schat

Ruud, destijds 11 jaar, vertelt met enige schroom dat hij nogal roekeloos om is gegaan met de gevonden schat. Naast de munten zaten er ook oude potjes in het zand. Hij heeft die potjes niet heel gehouden en de muntjes schoongemaakt met Vim: een doodzonde in de ogen van onze numismaat Bert. Wat een rare koppen stonden daarop! Dat intrigeerde Netty zo dat ze besloot de muntjes te laten zien aan haar leraar Duits,

mijnheer Havinga. Het toeval wil dat ik in 1962 ook les van hem had, maar op een andere school, ik heb er toen niets van meegekregen. Het verbaasde mij overigens niet dat Netty juist hem de muntjes liet zien: hij was een sympathieke en inspirerende docent aan wie je zoiets toevertrouwde. Spontaan komen bij ons de eerste versregels van Erbkönig naar boven, één van de vele gedichten die we van hem hebben geleerd.

Wat er daarna gebeurde, emotioneert Netty nog steeds: de politie wordt gebeld en Netty moet met hen mee in de auto naar de plek waar ze de munten hebben gevonden. Die wordt met rood lint afgezet en Netty moet wachten tot de gewaarschuwde studenten van de Katholieke Universiteit Nijmegen gearriveerd zijn.¹ Wat een commotie, de op één na grootste Romeinse muntschat ooit in Nederland gevonden, door hun toedoen ontdekt!

Ruud dacht dat er ook een gouden munt bijzat, maar volgens Bert is dat niet waarschijnlijk. Mogelijk is het messing geweest. Alle munten die legaal gevonden zijn, bijna 4800 in totaal, zijn bij de Katholieke Universiteit van Nijmegen door de heer Kanters gedetermineerd en daar zat geen gouden munt bij. De munten die ze gevonden hebben mogen ze houden, maar die van Ruud zijn weer terug op de grote hoop gegooid en hij had er nog maar één. Uiteindelijk krijgt Ruud een jaar later tien munten met een brief en een beschrijving erbij van Kanters. Ruud toont ons die brief en de enige twee munten die hij nog over heeft. De andere zijn verkocht: van de opbrengst heeft hij toen een mooie Akai bandrecorder kunnen kopen. Voor zijn mooiste munt kreeg Ruud toen wel 50 gulden!

Bert zei later: “goed dat Ruud die munten snel verkocht heeft, want door de inwerking van de buitenlucht gaan dit soort antoniniani (zoals deze munten heten) hard in kwaliteit achteruit. Nu zou hij er niets meer voor gekregen hebben, kijk maar hoe zijn laatste twee munten er nu uitzien.”

Voor Netty is het wat minder lucratief afgelopen, zelf zegt ze daarover: “Ik heb al mijn 12 gevonden munten teruggekregen in kleine bruine zakjes met een beschrijving van de munt die erin zat.

Mijn moeder heeft mij er maar drie gegeven en de andere aan mijn broertjes en mijn zus gegeven. Iets waar ik nog steeds een beetje boos over ben. Woensdag ga ik naar mijn zus en zal haar om de munt of munten vragen. Het is uiteindelijk van mij en ik schenk het met liefde aan jullie museum.” De drie munten die ze zelf mocht houden, heeft ze een paar jaar geleden aan het Vughts museum geschonken.

*De laatste twee munten van Ruud
Op ware grootte.*

Links een koperen antoninianus van keizer Gallienus (259-268) en rechts, op basis van de brief die Kanters aan Ruud schreef: Spes (= de hoop) op een eveneens koperen antoninianus van tegenkeizer Tetricus, geslagen te Keulen in 272-273.

Ruud herinnert zich nog dat er tegen hem gezegd werd dat het hier wellicht om een Romeinse nederzetting ging en dat de munten in een schip hebben gezeten. Er was hout gevonden dat van zo'n schip afkomstig zou zijn. De gevonden brokken ijzererts zouden van een muur zijn geweest en er kwamen ook urnen uit die tijd tevoorschijn. Bert betwijfelt of het hout en de urnen iets met de muntschat te maken hebben. En moerasijzererts kom je nog steeds in veel beekdalen tegen. Blijft de vraag: hoe is die schat daar terecht gekomen? En waarom?

Het mysterie van de muntschat blijft onopgelost, maar met het verhaal van Ruud en Netty hebben we wel een ooggetuigenverslag van de ontdekking ervan.

¹ Het is de vraag of broer en zus dit goed onthouden hebben. Wel zijn er studenten van het Seminarie Beekvliet te Sint-Michielsgestel

ingeschakeld die op het Seminarie het zand met daarin de munten gezeefd hebben. Dat zand was er met een vrachtwagen naartoe gebracht (BvB).

Stempels op Terra Sigillata, door Roos Wijnen-Jackson

Inleiding

Bij de opgravingen op Halder is veel terra sigillata aangetroffen. En dat is ook terug te vinden in de vitrines in het museum. Terra sigillata is dat glanzende, bruinrode aardewerk, van hoge kwaliteit, met strakke vormen en gedetailleerde decoraties.

Terra sigillata betekent gestempelde aarde. Naast de hoge kwaliteit, de decoraties en de vele vormen is dit toch wel wat terra sigillata zo bijzonder maakt. De stempels die we zien, zijn van de makers. Die stempels bevinden zich meestal op de binnenzijde van de bodem van schalen en borden. Bij gedecoreerde schalen zijn de stempels soms tussen de decoraties aangebracht.

Van wie zijn die stempels?

De stempels konden zowel van pottenbakkers, werkplaatshouders of van ontwerpers van de vormschotels zijn (voor de gedecoreerde terra sigillata). Het is voor de onderzoeker van nu niet te achterhalen welke stempel aan welke functie toebehoorde. Men zou kunnen beargumenteren dat stempels die aangebracht zijn tussen de decoraties van vormschotel van makers afkomstig zijn. Er is nog veel onduidelijk over de organisatie van de pottenbakkerijen. Er zijn pottenbakkerijen bij villa's aangetroffen, er zijn grote, bijna industriële complexen zoals La Graufesenque en er zijn bronnen die rondtrekkende pottenbakkers vermelden die werkplaatsen huren². Het is dus de vraag of de stempel de werkplaats vertegenwoordigt, de eigenaar van de pottenbakkerij of de pottenbakker zelf. De toevoeging "officina" (zie hieronder) duidt wel op een werkplaats. Het is opvallend dat deze toevoeging vaker voorkomt in de tweede eeuw dan in de eerste eeuw. Mogelijk heeft dit te maken met het uitbreiden van individuele werkplaatsen naar meer georganiseerde werkplaatsen³.

Soorten stempels

Er zijn twee soorten stempels, namelijk naamstempels en analfabetische stempels. De tekst op de stempel bevat vaak de

naam van de pottenbakker, gevolgd door een afkorting die zijn rol aangeeft:

M / MA / MANU: *Manu* (met de hand van...)

F / FE / FEC: *Fecit* (heeft dit gemaakt)

OFF/OF: *Officina* (uit de werkplaats van...).

Sommige pottenbakkers zetten hun gestempelde naam in de tweede naamval, een voorbeeld daarvan is SILVANI, dat betekent "van Silvanus".⁴

1. Pottenbakker Silvanii, het stempel zegt "van Silvanus".

2, *Lucanus.F(ecit)* = Lucanus heeft het gemaakt.

² Haalebos 1997, 13-19.

³ Haalebos 1997, 14-21.

⁴ Frederiks 2013, 15.

De stempel LUCANUSF betekend dus Lucanus Fecit of gemaakt *door Lucanus*. Vervolgens kan er dan gezocht worden naar waar meer terra sigillata van Lucanus gevonden wordt, en mogelijk waar Lucanus gewerkt heeft.

In Halder is ook een aantal stempels met de toevoeging OF/OFF gevonden, een voorbeeld is het stempel van Aquitanius op afbeelding 5. Overtuigende voorbeelden van stempels met de afkorting M/MA zijn in Halder niet aangetroffen.

De analfabetische stempels zijn abstracte tekens die op een bepaalde pottenbakker wijzen, maar geen naam geven. Een voorbeeld hiervan zijn “rozet” stempels, maar het kan ook een serie abstracte tekens zijn zoals in afbeelding 3.

3, stempel analfabetisch:
serie abstracte tekens.

Documentatie

Er worden al zeker 100 jaar catalogi uitgegeven waarin deze stempels en hun vindplaatsen uiteengezet worden. Voorbeelden zijn de catalogi van Oswald en Price, Dragendorff, Knorr en Ludovici. In Nederland is het werk van Polak over Vechten belangrijk. Er zijn inmiddels duizenden verschillende stempels gedocumenteerd om vondsten uit heel Europa te kunnen matchen met specifieke ovens en periodes. De laatste jaren verschijnen er online databases waarin

alle bekende terra sigillata stempels opgenomen zijn. Dit maakt het zoeken naar een pottenbakker een stuk makkelijker en sneller. Voorbeelden zijn de database van het Deutsches Archäologisches Institut: Corpus Vasorum Arretinorum:

<https://ock.dainst.org/home>
en

Potsherd-Atlas of Roman Pottery:
<https://potsherd.net>

In onze collectie zijn 85 gedocumenteerde terra sigillata scherven met een stempel van een aardewerk producent. 47 daarvan zijn leesbaar en 7 stempels zijn analfabetisch, de rest is niet leesbaar. Het niet leesbaar zijn van een stempel kan komen door slijtage en verwerking, maar ook door een ongelukkige breuk waardoor het stempel niet te achterhalen is.

Betekenis van de stempels

De stempels zijn een kwaliteitsmerk dat gebruikt wordt binnen een industrie. Dit betekent dat er ook concurrentie was tussen terra sigillata producenten. Het zijn in feite merknamen van producenten. Terra sigillata was een modegevoelig product, bepaalde vormen of decoraties konden bijzonder populair worden. Pottenbakkers konden hierop inspelen, bijvoorbeeld door populaire afbeeldingen te kopiëren. De naamstempel kon dan juist het origineel benadrukken⁵.

Stempels belangrijk voor archeologisch onderzoek

Gestempelde terra sigillata kan goed gedateerd worden met een relatief scherpe datering. Door de stempels te herleiden naar productiecentra kan de herkomst van het aardewerk bepaald worden. Hierdoor kunnen handelsroutes worden gereconstrueerd.

Bijvoorbeeld een bord met het stempel OF.AQ[UITANI] komt dus uit de

⁵ Haalebos 1997, Frederiks 2013 14-18.

werkplaats (officina: OF.) van Aquitanius. Deze pottenbakker had zijn werkplaats van 45 tot 65 na Chr. in La Graufesenque in Zuid-Frankrijk. Een scherf als deze geeft dus een datering die op 20 jaar nauwkeurig is. Voor de Romeinse tijd is dit bijzonder nauwkeurig. Alleen dendrochronologie en munten zijn nauwkeuriger. Maar bij munten speelt de lange omlooptijd ook een rol.

4, officina Aquitanius. Soms is een deel van een stempel al genoeg.

Afbeelding 4 laat echter maar een gedeeltelijke stempel zien. Een stempel hoeft niet compleet te zijn voor identificatie. Zolang een aantal letters duidelijk is valt er veel te puzzelen om een maker te achterhalen. De ontbrekende letters worden tussen haken aangegeven, zoals bij Aquitanius: OF.AQ[UITANI]. Er kan wel verwarring ontstaan omdat pottenbakkers dezelfde naam kunnen hebben. Dan kunnen vorm, baksel, stijlkenmerken en decoratie uitkomst bieden.

Een voorbeeld van naamsverwarring is het stempel van *CIISORINVSF*.

Van dit stempel zijn geen parallellen gevonden. De naam Ce(n)sorinus is uit vele productiecentra bekend. Waaronder Lezoux, Heiligenberg, Rheinzabern en Trier, met vele variaties.

5, stempel met *CIISORINVSF*, naamsverwarring, 2^e eeuw.

Gezien het lettertype en het voorkomen van de F op het stempel uit Halder komt Ces(s)orinus uit Heiligenberg het meest in aanmerking. Martin Frey (Trier) neemt aan dat deze pottenbakker voor het midden van de 2de eeuw vanuit Heiligenberg naar Trier is gekomen en daar korte tijd heeft gewerkt. Enige van zijn stempels hebben // als teken voor de E en vertonen ook overigens gelijkenis met het stempel uit Halder.⁶

Waar komt het terra sigillata uit Halder vandaan?

Van de 85 stempels die op de Halderse terra sigillata is aangetroffen zijn er 38 terug te leiden naar het productiecentrum la Graufesenque. Dit productiecentrum begon al onder keizer Augustus en heeft het hoogtepunt van productie in het derde kwart van de eerste eeuw. Dit zien wij ook terug in de gestempelde terra sigillata die in Halder gevonden is. 4 stempels zijn van pottenbakkers die werkte in de eerste helft van de eerste eeuw (tot 50 na Chr.). De rest dateert in de tweede helft van de eerste eeuw tot iets daarna.

Het productiecentrum la Graufesenque was de grootste terra sigillata exporteur voor onze streek in de eerste eeuw. Dat het merendeel van de sigillata hier vandaan komt is dan ook niet verassend

⁶ Collectie Museum Romeins Halder, determinatie R. Polak.

en komt overeen met het beeld dat in andere vindplaatsen naar voren komt⁷. Begin tweede eeuw stopt de productie in La Graufesenque en verschijnen er nieuwe aardewerkcentra in Midden- en Oost-Gallië⁸. Deze verschuiving zien we ook in het aardewerk van Halder.

De overige 42 gestempelde scherven dateren vanaf ca. 100 na Chr. en komen uit verschillende aardewerk productiecentra. Slechts 6 stempels konden aan een werkplaats gekoppeld worden. De rest kan op basis van baksel en andere kenmerken in een productie regio geplaatst worden. De stempels die in de tweede helft van de tweede eeuw gedateerd kunnen worden komen er 22 uit Oost-Gallische werkplaatsen. Dit komt ook overeen met het algemene beeld van de opkomst van nieuwe werkplaatsen in Midden- en Oost-Gallië⁹, dicht bij onze streek. De tabel op p. 11 laat de herkomst van de uit Halder afkomstige stempels zien. Uit deze tabel is duidelijk af te lezen dat het merendeel in de eerste eeuw uit La Graufesenque komt en dat de stempels in de tweede eeuw uit het Oost-Gallische gebied (waaronder Trier) komen.

Zijn er alleen stempels op terra sigillata?

Nee, ook op andere aardewerksoorten komen stempels voor. Er zijn stempels bekend van dakpannen, amforen en wrijfschalen. In onze collectie zijn de stempels op wrijfschalen aangetroffen. Lange tijd hebben deze stempels ook voor verwarring gezorgd. Omdat vooral de stempels van een pottenbakker genaamd Adiutor vertegenwoordigd waren werd gedacht dat hij de pottenbakker van Halder was. We weten inmiddels dat Adiutor zijn atelier in Noord-Frankrijk had en niet in Halder. Het laat wel zien dat

kwaliteit een belangrijk punt was. De wrijfschalen van Adiutor waren duidelijk geliefd in Halder.

Literatuur

Niemeijer, R.A.J. en M. Polak, 2019, Terra sigillata van het Thermenterrein in Heerlen, Gemeente Heerlen, *Axillair 17*, Radboud Universiteit Nijmegen, Provinciaal-Romeinse Archeologie, 201, 11.
Hiddink, H., 2010, *Materiaal en Methoden 2*, Romeins aardewerk van de Zuid-Nederlandse zandgronden, Hendrik Brunsting Stichting, 34-36.
Frederiks, P., 2013, *Terra sigillata het wedgwood van de Romeinen*. Museumgids © 013 Archeologische Werkgroep 'Leen de Keijzer', Houten, 14-18.
Haalebos, J.K., 1997, *Ars Cretaria*. Nijmegen en La Graufesenque. Enkele gedachten betreffende de organisatie van de terra sigillata-productie en -handel in La Graufesenque. Katholieke Universiteit Nijmegen, Afdeling Provinciaal-Romeinse Archeologie.

Control+klikken op onderstaande koppelingen:

[https://Archeohotspots.nl/Archeohotspots - Terra sigillata, het Wedgwood van de Romeinen](https://Archeohotspots.nl/Archeohotspots-Terra-sigillata,-het-Wedgwood-van-de-Romeinen)

[https://potsherd.net/Potsherd-Atlas of Roman Pottery](https://potsherd.net/Potsherd-Atlas-of-Roman-Pottery).

<http://ock.dainst.org>

is de website van het Deutsches Archäologisches Institut (database ts stempels).

⁷ Niemeijer/Polak 2019, 11.

⁸ Hiddink 2010, 36.

⁹ Hiddink 2010, 36.

HERKOMST VAN DE IN HALDER GEVONDEN STEMPELS

AANTAL STEMPELS	WERKPLAATS	DATERING
1	Argonnen	140-180
2	Chemery	100-125
1	Ittenweiler/Boucheporn/Chémery/Sinzig/Argonnen(?)	130-160
38	La Graufesenque	35-120
4	La Madeleine	125-160
1	La Madeleine/ Argonnen	140-190
2	Les-Martres-de-Veyre	100-125
	Toegekend aan een regio:	
3	Midden-Gallië	100-150
22	Oost-Gallië	150
1	Rheinzabern	150
1	Terre-Franche (?)	130
3	Trier	140-180
1	Westendorf ?	100-150

Glas voor cosmetica, 'kookpotten', maar niet om mee te koken, door François van den Dries

Inleiding

Door de Archeologie in Nederland zijn onder andere glasvondsten gedaan die samengevat kunnen worden in een bepaald type; dat van de mini voorraadvaten.

Maar waarom mini voorraadvaten? Deze kunnen maar weinig bevatten tegengesteld aan het doel een voorraad te hebben. Niet alleen in Nederland worden deze glazen potjes gevonden maar in gemiddelde mate ook in andere delen van het Rijk. De vraag rijst dan wat was het nut van dit type glaswerk, wellicht een specifiek gebruik? In dit artikel wordt hierop ingegaan.

Miniatuur 'kookpotjes' gevonden in Nijmegen e.o., Collectie Valkhof Museum, inventaris nrs. XX.a.168, XX.a.166 en BC.I.103 (Berg en Dalseweg). De zwart-witte maatvoering is in cm.

Cosmetische containers

Vanaf het tweede millennium voor Christus wordt glas graag gebruikt om cosmetica te verpakken omdat het materiaal verschillende voordelen heeft. Het is niet poreus, heeft geen eigen reuk, het is goed afsluitbaar en het conserveert goed, waardoor de inhoud beter en langer bewaard blijft. In de Romeinse tijd werd het nog steeds gebruikt om dezelfde redenen.¹⁰

De scheiding tussen cosmetica en farmaceutica was in de Oudheid niet zo strikt als tegenwoordig. Cosmetica zijn veelal gemaakt van stoffen met ook een medicinale werking, zoals etherische oliën, kruiden en minerale stoffen. Een voorbeeld is kohl, ogenzwart c.q. *eyeliner*, gemaakt van galena,¹¹ een stof die ook wordt gebruikt in de oogheelkunde. Kohl accentueert het oog en heeft een ontstekingsremmende werking. Om (dure) cosmetica en farmaceutica in kleine hoeveelheden te verpakken en te verhandelen is het gebruik van glas ook zinvol vanwege de prijsverhouding tussen inhoud (dure balsem) en verpakking (glas is duurder dan keramiek); deze valt gunstiger uit. Alle etherische olie die vóór het gebruik vervloog (transport en opslag)

in een poreuze verpakking van aardewerk was verlies.

De etherische olie van bloemen en planten wordt meestal gevangen in olie van onrijpe olijven. De geur is niet zo geconcentreerd en vervluchtigt relatief snel.¹² Een goede verpakking is daarom belangrijk en glas is het geschiktste materiaal: vooral als het goedkoop geproduceerd kan worden door het te blazen. Glazen *unguentaria* in verschillende vormen zijn in enorme aantallen en variaties, zowel vrij als vormgeblazen, gevonden. Zowel vrouwen als mannen gebruikten het uitbundig, ook in het leger.¹³

*Vrij gevormd
Romeins
unguentarium
Met afgeplatte
bodem, 2^e eeuw,
Waarschijnlijk
massaproductie.*

Een woord van dank gaat naar mevr. Dr. M. Zandstra van Museum het Valkhof voor het leveren van enkele afbeeldingen.

¹⁰ Zie Van den Dries 2007.

¹¹ Galena (loodglans, lood-zwavel verbinding) komt als natuurlijke stof voor en wordt gebruikt om de ogen te accentueren, zwart te omranden en infecties te voorkomen. Al het Dodenboek van Ani (XVe eeuw vC, plaat XVII-hoofdstuk XCIIa) vermeldt het veelvuldig voorkomen van oogziektes, Wallis Budge, 1895-1967, p. 111 en 317.

¹² Parfum wordt gemaakt d.m.v. distillatie en concentratie, waartoe men pas in de late Middeleeuwen in staat was. Het maken van geuroliën middels plantaardige oliën, vaak olijfolie, al dan niet van onrijpe olijven, was een langdurig en kostbaar door middel van enfleurage, maceratie (of anderszins). Mogelijk dat een elementaire kennis van distillatieprocessen al bekend was (Gichon, in Fischer, Gichon en Tal 2000, hoofdstuk 7 (pp. 103 e.v. speciaal p. 106 en p. 118).

¹² Gichon in Fischer, Gichon en Tal 2000, p. 103

¹² Cedraten of sukadecitroenen zijn o.a. gevonden in Pompeji; Scatozza Höricht, 1991, p. 83.

¹² Prismatische potten tot ca. 10 cm hoog, pyxides in glas en brons (passim) en hout (p.e. Londen).

¹² Plantaardige olieën, vaak olijfolie, al dan niet van onrijpe olijven, waaraan een geur was toegevoegd door enfleurage, maceratie of anderszins. Mogelijk dat een elementaire kennis van distillatieprocessen al bekend was. Meer informatie bij Gichon, in Fischer, Gichon en Tal 2000, hfdst 7, (103 e.v., speciaal 106 en 118) en Fischer, Gichon en Tal 2000, hoofdstuk 10 (Conclusions, pp. 137-144).proces. Aan de basisolie werd een geur toegevoegd door middel van enfleurage, maceratie (of anderszins). Mogelijk dat een elementaire kennis van distillatieprocessen al bekend was (Gichon, in Fischer, Gichon en Tal 2000, hoofdstuk 7 (pp. 103 e.v. speciaal p. 106 en p. 118).

¹³ Gichon in Fischer, Gichon en Tal 2000, p. 103.

Miniatuur 'kookpotje' en unguentarium.

Afgeplatte bodem van een unguentarium met een bodemmerk.

Bij de *unguentaria* zijn vele vormen te onderscheiden zoals vogels, *amphoriskoi* (kleine amforen), dadels, druiventrossen, pijnboomappels, cedraten¹⁴, godinnen, gezichten, apen, vissen, enzovoort.

¹⁴ Cedraten of sukadecitroenen zijn o.a. gevonden in Pompeji; Scatozza Höricht, 1991, p. 83.

¹⁵ Prismatische potten tot ca. 10 cm hoog, pyxides in glas en brons (passim) en hout (p.e. Londen).

¹⁶ Plantaardige olieën, vaak olijfolie, al dan niet van onrijpe olijven, waaraan een geur was toegevoegd door enflourage, maceratie of anderszins. Mogelijk dat een elementaire kennis van distillatieprocessen al bekend was. Meer informatie bij Gichon, in Fischer, Gichon en Tal 2000, hfdst 7, (103 e.v., speciaal 106 en 118) en Fischer, Gichon en Tal 2000, hoofdstuk 10 (Conclusions, pp. 137-144).

¹⁷ Dit is een specifiek bodemmerk. Men neemt aan afkomstig van *patrimonia*, domeinen in staats- of -

Vrij geblazen vormen hebben meestal een bol- of druppelvormig lichaam of buik, een meer of minder lange slanke hals en een afgevlakte lip in vele variaties. Soms hebben deze een bodemmerk zoals de *patrimonium-unguentaria* of met een muntafdruk.¹⁵ Door de lange smalle hals zijn dergelijke *unguentaria* niet geschikt voor zalven.¹⁶ Zalven en balsems zijn minder vloeibaar en hebben een grotere opening nodig zodat ze met de vingers uitgenomen kunnen worden.

Er zijn aanwijzingen dat er bij enkele vormen enige standaardisatie voorkomt in de inhoud (circa tien en vijftig milliliter), zoals onder andere bij de *unguentaria* met bodemmerken zoals de *patrimonium-unguentaria*¹⁷ en bij vormgeblazen *unguentaria* zoals kleine prismatische potten.¹⁸ Deze zijn goed geschikt wanneer er meer nodig is dan een enkele veeg zalf of kleur voor de dagelijkse make-up. In dit artikel zijn deze voor zalven en balsems vormen van belang en specifiek de vorm van de miniatuur 'kook'-pot.

Productie en verpakking

Tussen 1968 en 1970 is een *officina*, manufactuur of werkplaats, opgegraven in een Laat-Ptolemeïsche (2^e en 1^e eeuw vC tot circa het midden van de 1^e nC) nederzetting met gebouwen, bronnen, aquaducten, cisternen, akkers en uitkijktoren nabij de oase van 'En Boqeq aan de Dode Zee ten noorden van Nieuw Zohar (vroeger *Idumea*, provincie *Arabia*, later *Palestina*, heden Israël).¹⁹

beheer; o.a. in de provincie Palestina. Dit was algemeen bekend bij het Romeinse publiek in de 1ste eeuw (Gichon in Fischer, Gichon en Tal 2000, p. 123). Ook zijn er *unguentaria* met andere bodemmerken, waarvan de betekenis onduidelijk is maar ook zouden kunnen duiden op de Romeinse *fiscus* of *patrimonia*.

¹⁷ Van den Dries 2007, p. 59. Ook zijn er *unguentaria* met andere bodemmerken, waarvan de betekenis onduidelijk is maar ook zouden kunnen duiden op de Romeinse *fiscus* of *patrimonia*.

¹⁸ Van den Dries 2007, p. 59

¹⁹ Fischer, Gichon en Tal 2000,

Aangenomen wordt dat de productie tijdens de eerste Joodse Opstand (ca. 66-71 nC) is stil komen vallen en na de Bar Kochba Opstand (midden 2^e eeuw) enige tijd is hervat.²⁰

In de *officina* zijn vele vondsten gedaan waaronder aardewerk zoals kookpotten en voorraadvaten van lokale productie en glaswerk zoals ribkommen, prismatische flessen, unguentaria, schalen en flessen. Samen met een grotere en kleinere stookinstallaties interpreteren de onderzoekers het complex als een *officina* met een kleinschalige maar commerciële productie van farmaceutische en/ of cosmetische producten die speciaal voor de productie daarvan is gebouwd.²¹ Op de aansluitende akkers konden grondstoffen worden verbouwd, zoals balsem, dadels en aloë; uit de Dode Zee won men bitumen (een oxidatieproduct van asfalt. Maar ook lag de site dichtbij de Nabateïsche karavaanroutes met aanvoer van grondstoffen (balsem, speciale welriekende kruiden en planten, wierook e. d.) uit Arabia maar ook Syria en de Sinai. Door het aantreffen van dierbotten van rund en varken en wolresten zijn waarschijnlijk ook dierlijke vetten gewonnen en gebruikt, met name lanoline; zo mogelijk ook honing Judea als 'land van melk en honing'. Zout werd direct uit de Dode Zee gewonnen.

Aangezien het om kostbare producten en grondstoffen ging was het zaak deze goed te beheren, aanvoer te verzekeren en te belasten. Met name in de Seleucidische en Ptolemeïsche periode. Het is mogelijk dat de *officina* in (staats-) bezit was van Cleopatra (VII) en later Herodes.²²

De verschillende producten van de *officina* werden ter plekke ook verpakt en verzonden.²³ Dit gebeurde voornamelijk in aardewerk, glazen en metalen vaatwerk, al dan niet omwonden met plantenvezels (waaronder palm). Na verlies van het gebied door het Herodiaanse vorstenhuis lijkt het dat de *officina* verviel aan de *fiscus*. De *officina* werd niet voortgezet maar de plantages groeiden zo mogelijk door interferentie van Egyptische en Italiaanse (cosmetica-) manufacturen met bemoeienis van de *fiscus*.²⁴

De gevonden kookpotten lijken op gewone kookpotten uit bekend uit andere gebieden. Hoofdkenmerken zijn een bolvormig lichaam bolle bodem en een stevige, verdikte, rand. De glazen miniatuurkookpotten hebben dezelfde kenmerken. Opvallend is dat zij allen, groot formaat en klein en groot formaat miniatuurkookpotten, zoveel op elkaar lijken, in welke regio zij ook gevonden zijn.

Conclusie en aanbevelingen

Het lijkt aannemelijk dat de farmaceutische en cosmetische producten van 'En Boqeq zijn verpakt en verhandeld aan groothandelaars in dit soort kookpotten. Dit is voor Retail, door de hoge prijs van het product onhandig waardoor aangenomen mag worden dat de producten zijn omgepakt in kleinere containers, ook van glas. Boven is al gesproken over het voordeel van glazen verpakkingen. Bij legio opgravingen in het voormalig Romeinse Rijk worden glazen potjes gevonden in de vorm van kookpotten: bolvormig met een verdikte omgeslagen rand met een opening groot genoeg om er met een vinger (-s) in te kunnen.²⁵ Dergelijke glazen containers

²⁰ Gichon in Fischer, Gichon en Tal 2000, pp. XVII-XXXVII, 103 e.v. Kookpotten p. 53; grote en kleine voorraadvaten p. 55-57, 65; kruiken om te zeven p. 63; glaswerk pp. 75-80; datering p. 93; p. 111, hoofdstuk 7.

²¹ Gichon in Fischer, Gichon en Tal 2000, p. 124 en 138.

²² Gichon in Fischer, Gichon en Tal 2000, p. 139.

²³ Idem p. 119 e.v.

²⁴ Idem, p. 140-141.

²⁵ Voor Nederland: Nijmegen, Valkhof Museum invnr's o.a. XXa.166 XXa.168, XXa.170, BC.I.103, BC.I.81; Heerlen, Thermenmuseum o.a. invnrs. 234, 241, 243, 1826 B1.20; Tienen; Adria (I); Augst; Gleisdorf (A); enz. Het zijn er zoveel dat het hier te ver voert om alle te vermelden met literatuur.

worden gevonden in twee groottes: circa 5-6 cm hoog en breed en circa 2-3 cm ook hoog en breed, soms met iets afwijkende maten. De kleine varianten zijn zonder oortjes; om op dit formaat oortjes aan te brengen lijkt weinig zin te hebben.

Waarom de vorm is gehandhaafd, met een andere functie, wellicht herkenning, is verdwenen in de mist van de archeologie. We vinden wel artefacten maar geen ideeën.

Mogelijk zet de inhoud van dit artikel aan tot verder denken, meer discussie en inzicht.

Wellicht is het in de toekomst mogelijk meer ideeën met psychologisch inzicht te integreren in het archeologisch onderzoek.

Let wel, te proberen met zo weinig mogelijk moderne uitleg erin te vervlechten.

Literatuur

Artner W., 1994. Vitrine X, in: Hausmann R. (hrsg.), 1994. *Römisches Gleisdorf*, Gleisdorf (A), p. 50.

Bonomi S., 1996. *Vetri antichi del Museo Archeologico Nazionale di Adria, Corpus delle Collezioni Archeologiche del Vetro nel Veneto 2*, Venezia.

Cunliffe B., 2008. *Europe between the Oceans 9000 BC-AD 1000*, New Haven - London.

Dries F.M.A. van den, 2007. *Breekbaar Verleden. Romeins Glas in de Lage Landen*, Utrecht-Venlo, Matrijs.

F.M.A. van den Dries, 2020. Romeins glas en kwartskieselkeramiek van het thermerterrein te Heerlen, in: Jeneson K. en W.K. Vos (eds.), 2020. *Roman bathing in Coriovallum. The thermae of Heerlen*

revisited, NAR 065, appendix XVIII (digitaal).

Fischer M., M. Gichon en O. Tal, 2000. *'En Boqeq. Excavations in an oasis on the Dead Sea, Vol II The Officina. An early Roman building on the Dead Sea Shore*, Mainz.

Fünfschilling S., 2015. *Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst. Kommentierter Formenkatalog und ausgewählte Neufunde 1981-2010 aus Augusta Raurica*. Band 1, Text und Formenkatalog, Band 2, Fundkatalog und Tafeln, Augst.

Hausmann R. (hrsg.), 1994. *Römisches Gleisdorf*, Gleisdorf (A).

Hurk L. van den, 1973-1984. The Tumuli from the Roman Period of Esch, Province of North Brabant, in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, nr. 23, 1973 pp.189 – 236; nr. 25, 1975 pp. 69 – 92; nr. 27, 1977 pp. 91 –138; nr. 30, 1980 pp. 367 – 392; nr. 34, 1984 pp. 9 – 38, Amersfoort.

Scatozza Hörich L.A., 1991. Syrian Elements among the Glass from Pompeii and Herculaneum, in: Newby M. and K. Painter (red.), *Roman Glass. Two Centuries of Art and Invention*, London, pp. 76-85.

Control+klikken op onderstaande koppelingen:

<https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2020/01/01/roman-bathing-in-coriovallum> en

<https://www.thermenmuseum.nl/wp-content/uploads/2020/03/Appendix-XVIII--Van-den-Dries.pdf>

Genoemde exemplaren en afbeeldingen zijn pars pro toto.

Verder met de Collectie Van Gils, door Bert van Beek

Plan van aanpak

Na de succesvolle opening van de eerste expositie van een deel van de Collectie Van Gils²⁶ op 13 december 2025, heb ik in januari van dit jaar een plan voorgesteld hoe wij nu verder gaan werken aan deze collectie en dat plan is vervolgens door het bestuur vastgesteld.

Alle munten uit de collectie worden gefotografeerd, beschreven en opgenomen in een aparte catalogus, een Excel bestand, waardoor een geordend geheel ontstaat dat eenvoudig raadpleegbaar is. Om deze munten te scheiden van de in Halder e.o. gevonden munten, krijgen ze de code vG-M-, gevolgd door drie cijfers. Een deel van de munten uit de Collectie Van Gils is al te zien op onze website.

Verder is besloten om éénmaal per jaar een nieuwe expositie te openen. Het thema voor dit jaar zal **De keerzijde van de munt** zijn.

Waarom de keerzijde?

Tijdens de regering van keizer Augustus (27 vC-14 nC) werd het een vaste gewoonte om het portret van de keizer op de voorzijde van de munten te plaatsen en soms werd de keizerin afgebeeld op de voorzijde.

Hierdoor was nog alleen de achterkant van de munten (in de numismatiek de keerzijde genoemd) beschikbaar om een keizerlijke boodschap aan zijn volk te richten en meestal ging die over hoe geweldig de keizer was, dus vaak was het pure propaganda. Vandaar het idee om de volgende wisselexpositie over die keerzijdes te laten gaan. Als voorbeeld hier twee zilveren denarii (enkelvoud: denarius) op naam van keizer Trajanus (98-117). Op de voorzijde van beide munten staan rond zijn portret zijn naam en titels, die beginnen met: IMP TRAIANO AVG GER DAC. Voluit in het Nederlands: keizer Trajanus, de verhevene, overwinnaar van de Germanen en van de Daciërs (hun gebied kwam ongeveer overeen met het huidige Roemenië).

De Germanen heeft hij niet onderworpen, maar in het jaar 101 de Daciërs wel. Deze overwinning vond Trajanus zeer belangrijk en daarom is dit feit op veel van zijn munten afgebeeld.

Op de keerzijde van de eerste munt staat te midden van buit gemaakte wapens een

geboeide Daciër. Daaronder DAC CAP, voluit: DACIA CAPTA = Dacia is ingenomen.

*Trajanus, zilveren denarius,
diameter 19 mm,
geslagen te Rome in 103-111, vG-M-048.*

²⁶ Zie Informatiebulletin najaar 2025, p. 3-6.

Trajanus, zilveren denarius, keerzijde, diameter 18 mm, geslagen te Rome in 111, vG-M-056.

Op de tweede denarius staat op de keerzijde de gevleugelde Victoria (= de godin van de overwinning) die een schild ophangt aan een palmboom. Op het schild staat in drie regels onder elkaar (helaas slecht te lezen): DA CI CA, weer een afkorting van DACIA CAPTA.

Bijzondere munt in de Collectie

De munten van de Collectie van Gils zitten, zonder beschrijving, in albumbladen en daarnaast zit er algemene informatie, tekeningen en rekeningen in achttien mappen en het is de kunst om per munt de juiste informatie bij elkaar te zoeken. Soms gaat dat heel gemakkelijk omdat ik een bepaalde munt herken, maar soms sta je compleet voor een raadsel, zoals bij de munt rechtsboven.

Hier kwam gelukkig het toeval te hulp. De collectie Van Gils bevatte ook een aantal Griekse munten en omdat die niet bij ons Museum Romeins Halder passen, hebben we die – in overleg met de schenkers – in dit voorjaar laten veilen en van de opbrengst hebben we een nieuwe vitrine kunnen aanschaffen, waarin de Romeinse munten uit deze collectie geëxposeerd worden. Ik heb die veiling bijgewoond en tot mijn stomme verbazing stonden in die veilingcatalogus twee munten die heel veel lijken op 'onze' munt.

De onbekende zilveren munt, grootste diameter 14 mm, vG-M-036.

De eerste munt uit de veilingcatalogus, grootste diameter 15 mm.

De tweede munt, die de meeste details van dit type laat zien. Links een frontaal aanzien hoofd, grootste diameter 13 mm.

Het blijkt te gaan om een lokale munt uit de streek tussen de Franse stad Narbonne en de Pyreneeën, van de stam van de Tectosages, uit de late 2^e eeuw vC. Deze munten zijn op de Griekse muntslag gebaseerd en bevatten ongeveer evenveel zilver als de toenmalige Griekse drachme. Deze muntslag eindigde toen de Romeinen dit gebied veroverden.

Harrie van Gils zal deze munt per ongeluk bij de Romeinse munten hebben opgeborgen.

Of dacht hij dat dit geld ook nog in de Romeinse tijd in Gallia Narbonensis heeft gecirculeerd? Net zoals in Halder en langs de Maas de koperen regenboogshoteltjes nog in het begin van de Romeinse tijd als klein geld functioneerden?

Ik zou deze munt van de Tectosages graag in de Collectie willen houden als illustratie van de manier hoe Harrie met zijn verzameling omging.

*Bord in het museum met de logo's
Van onze sponsors.*

COLOFON

Secretariaat:
Haanwijk 5B
5271 VG Sint-Michielsgestel

Bankrekening Stichting
Oudheidkundig Museum:

NL 29 RABO 0133 6609 74

Redactie en vormgeving: Bert van Beek.